

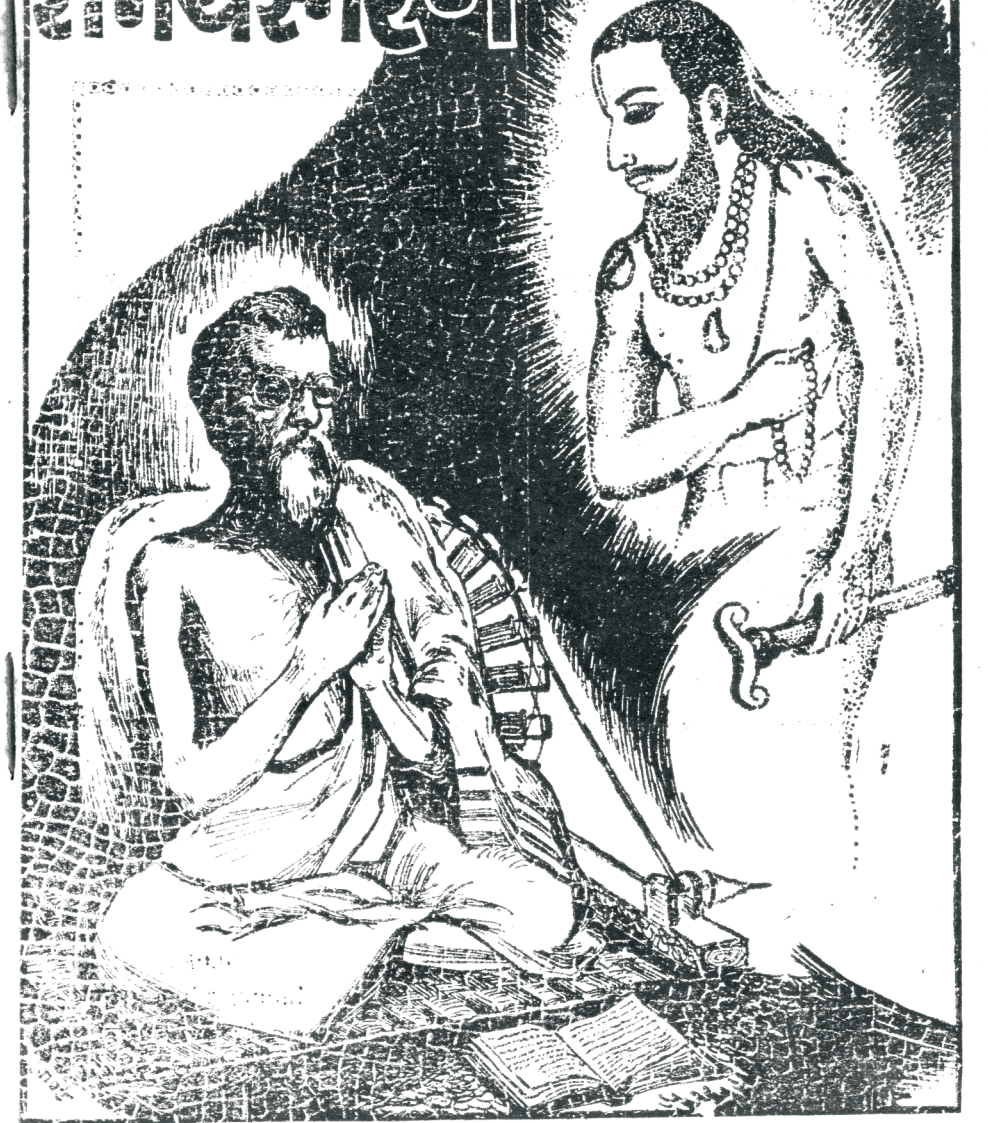
समर्थ सेवा मंडळ

प्रकाशन विभाग

- १ रा. द. रानडे यांचा 'रामदास' इंग्रजी किंमत ३ रु.
- २ समर्थाचा 'आत्माराम'
अत्यंत उत्कृष्ट छोटा अध्यात्मिय ग्रंथ आहे.
तो सार्थ असून सटीप आहे.
ले. कल्याण सेवक, किंमत २ रु.
- ३ 'समर्थ चरित्र' ज. स. करंदीकर, २ रु.
- ४ 'सचित्र सज्जनगड' मराठी ८ आणे
" " हिंदी ८ आणे
" " इंग्रजी ८ आणे
- ५ समर्थ आंगलाई रंगीत चित्र ८ आणे
- ६ शिव-समर्थ व हनुमान चित्र ८ आणे
- ७ अष्टके ४२
- ८ मनाचे श्लोक ४२
- ९ नित्यनेम सोपान ४५
- १० सज्जनगडावरील नित्योपासना ४८
(पहाटे काकड आरतीपासून शेजारतीपर्यंतचे सर्व कार्यक्रम असलेले.)
- ११ आरोग्य दर्शिका व शरीरबल संवर्धन किं. २ रु.
ले. पळणितकर गुरुजी,

प्रकाशक :- सी. मुशिला

विनोबांचे समर्थप्रकरण

किंमत ४ आणे

प्रकाशक :
विनायक शांकर बेळ
समर्थ सेवामंडळ सज्जनगड

फेब्रु. १९५८

कृ त ज्ञ ता

सज्जनगड पत्रिकेत पू. विनोबार्जींचा 'महाराष्ट्र धर्म' या पुस्तकांत छापलेला 'समर्थ स्मरण' हा लेख छापणेंसाठी त्यांचे बंधु श्री. बाळकोबा ह्यांचेकडून महाराष्ट्र धर्म हें पुस्तक आणलें हांतें व त्यातून क्रमशः पत्रिकेंत हा लेख छापला परंतु तो स्वतंत्रपणें छापवा असें सुचविल्यावरून समर्थ सेवामंडळ ही छोटी पुस्तिका छापित आहे. पू. विनोबा व बाळकोबा ह्यांचे सेवामंडळ आभारी आहे.

—वि. शं. वैद्य

मुद्रक :
विनायक भीपाद राजगुरु
कचेदवर मुद्रणालय
३८० शनवार पेठ, पुणे.

आचार्य विनोबा भावे यांचे समर्थ — स्मरण

सुमारें तीनशें वर्षांपूर्वी "शुभ मंगल सावधान ! सावधान ! " हे सूचक शब्द ऐकून बारा वर्षांच्या एका निर्बुद्ध (?) बालकाच्या मनांत, उपनिषदांतील कुमार नचिकेतसप्रमाणें, 'श्रद्धा' उत्पन्न झाली तो विचार करूं लागला, - "खरोखर 'शुभ मंगल' ह्या नांवाखालीं कांहींतरी अशुभ मंगल प्रकार चालला असावा काय ? नाही तर हे ऋजुबुद्धीचे वैदिक ब्राह्मण मला 'सावधान' होण्याचा इशारा कां देत आहेत ? 'भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्-अभद्रालाहि भद्रं म्हणावें, हा ब्राह्मणांचा नियम असल्यामुळें, कांहीं तरी अशुभ-अमंगल ध्वनित करण्याच्या संकेतानें तर सावधान होण्याची सूचना नसेल ना ? झालें ! श्रद्धेनें विचारांना धक्का देतांच पायांनाहि गति मिळून व्याघ्राच्या हातून निसटलेल्या एखाद्या हरिणाप्रमाणें, भयभीत बालक धूम धावत सुटला ! -

समर्थांच्या चरित्रांतील ही पहिली निवृत्त क्रिया होय. समर्थांच्या पुढील सर्व चरित्रावर पहिल्या त्यागाचे स्पष्ट परिणाम दिसून येतात. 'संसार सुखें करावा' अशी संसार करण्याची परवानगी त्यांनीं आम्हांला दिली असली, तरी त्यांचें स्वतःचें संसाराविषयीं काय मत होतें हें त्यांच्या ह्या पहिल्याच उडीवरून दिसून येतें. 'शुभ-मंगल' आणि 'सावधान' यांतील सूचक विसंगतता त्यांच्या हृदयाला जाऊन भिडली होती ह्यांत शंका नाही. संसाराच्या दुःखमयत्वाचें त्यांना जें भयानक दर्शन झालें होतें त्याची कल्पना दासबोधाचा तिसरा दशक वाचल्या-शिवाय येणार नाही.

जन्म हाचि विषमकाळ । जन्म हेचि वोखटी वेळ ॥

जन्म हा अति कुश्चिळ । नरक पतन ॥

अशासारखे संसाराच्या अमंगलाविषयीं त्यांनीं जे जे उद्गार काढले आहेत ते सर्व अतिशय जिन्हाळ्याचे असून कोणाहि सहृदय पुरुषाच्या अंतःकरणांत भाल्यासारखे घुसल्याशिवाय रहात नाहीत. अशा स्थितीत राम-दासांनीं संसार करण्याची परवानगी दिली, आणि कामदासांनीं ती उचलली, तरी त्यांमधील

अंतर हृदयापासून छपून राहिल काय ? वस्तुतः संसार आणि परमार्थ ह्यांमधील कांहींतरी तडजोड समर्थानीं स्वीकारली, असें मानणें म्हणजे समर्थांचें हृदय न समजणें होय. त्यांची ह्या बाबतींतली वृत्ति अगदी बिनतडजोडीची आणि निखालस आहे.

जयास वाटे सुखचि असावें-तेपें रघुनाथ भजनी लागावें ।

स्वजन सकळहि त्यागावे । दुःखमुळ जे

हा त्यांचा कायमचा सिद्धांत असून तो त्यांनीं शेंकडों वेळा एकसारखा सांगितला आहे. तुकाराम निवृत्ति-मार्गी म्हणविला जात असून विचारा संसारांत कसाबसा वागत तरी होता. पण समर्थानीं तर पहिल्यापासून मुलोत्पाटी धोरण स्विकारलें होतें. श्रीशंकराचार्यांनीं घालून दिलेलें वळण अक्षरशः जर कोणी गिरवेलें असेल तर तें समर्थानीं. “येच क्षणीं मरून जासी । तरी रघुनाथी अंतरलासी ” ह्या वचनांत जी धावरेपणाची वृत्ति दिसून येत आहे, तिच्याकडे पाहतां त्यांच्या हृदयांत काय जळत होतें हें सूर्यप्रकाशासारखें स्पष्ट आहे, मृत्युच्या साम्राज्या-खालचें जीवन ही किती भयंकर वस्तू आहे ह्याची पूर्ण जाणीव त्यांना होती, जीवनांतील कोणचेंच कार्य स्वातंत्र्यानें होत नसून, मृत्यूच्या सार्वभौम सत्तेखाली जीवनांतील सर्व चळवळी चाललेल्या असतात. चरकांत सांपडलेल्या ऊसाला ज्याप्रमाणें पिरगळलें जाऊन रस ओकण्याच्या कर्मणी प्रयोगाशिवाय-दुसरा प्रयोगच माहीत नाही; त्याप्रमाणें मृत्यूच्या चाबकाखालीं एखाद्या जनावराप्रमाणें वागण्याशिवाय आम्हाला स्वतंत्र कर्तृत्वच माहीत नसतें. आम्ही निजतो, उठतो, काम करतो, जगतो मरतो सर्वच कर्मणी-प्रयोगाची उदारणें आहेत. आम्ही झोप घेतो कीं झोप आम्हांला घेते ? आम्ही उठतो कीं जागृती आम्हांला उठविते ? आम्ही मरेपर्यंत जगतो आणि जगत नाही म्हणून मरतो. असे आमच्या जीवनाचें अर्थशून्य स्वरूप आहे, “स्वतंत्रः कर्ता” असे पाणिनीचें सूत्र आहे. आमच्या संबंध जीवनांत स्वातंत्र्य कोठेंच नसल्यामुळें कर्तारि-प्रयोगच नाही. असलें कर्तव्य-शून्य बावळें जीवन जगण्यांत काय पुरुषार्थ ? समर्थाना जीवनांतील कर्तारि-प्रयोगच शिकायचा होता, ‘मरणा आधींच मरून’ आपलें मरण डोळ्यांनीं पहावयाचें होतें. ‘याचि जन्में येणेंचि काळें’ स्वातंत्र्य मिळवावयाचें होतें म्हणून त्यांनीं स्वतः गृहत्याग केला; आणि ‘सदा सेवि आरण्य तारुण्य-काळीं’ अशी सर्व जगांस हांक मारली. “कौमार आचरेत प्राज्ञो धर्मात् भागवतानिह” धर्माचें आचरण लहानपणींच (सुरू) झालें पाहिजे-ही भगवद्भक्त प्रल्हादाची भागवत धर्मातील आज्ञा त्यांनीं स्वतः शिरसामान्य केली आणि महाराष्ट्रास शिकवली.

तथापि लौकिकदृष्ट्या कां होईना समर्थानीं संसाराला मान्यता दिल्या. सारखें करून व्यावहारिक प्रश्नांना आपल्या ग्रंथांतील एक कोपरा दिला आहे.

पूर्वीच्या संतांनीं “जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचरें वेंची करी ” इत्यादि प्रकारें सांसारिक लोकांना गोंजारून घेण्याचा क्वचित प्रयत्न केला असला तरी समर्थांच्या इतका तो व्यापक नाही. म्हणून ह्या पूर्वीच्या संतांची गणना निवृत्ति-मार्गांत करून प्रपंच-परायण लोकांनीं समर्थाना प्रवृत्ति-मार्गांत ओढण्याचा उपक्रम केला आहे. वास्तविक पाहतां पूर्व-संतांच्या मानानें समर्थांची भाषा थोडीशी अधिक संग्राहक स्वरूपाची असली, तरी असल्या वृत्तीभेदावरून जातिभेदाचें अनुमान निघू शकत नाही. शिवाय संसाराला वाचनिक मान्यता देण्याचाच सवाल असल्यास समर्थांच्या किंवा इतर संतांच्याही फारपूर्वी आमच्या शास्त्रकारांनींच चार आश्रममाध्यें ग्रहस्थाश्रमाला व्यवस्थित स्थान देऊन, आणि त्यांतील कर्तव्य धर्माचें विस्तृत वर्णन करून ही मान्यता केव्हांच देऊन टाकली आहे. खरें म्हटलें तर ह्या बाबतींत शास्त्रकारांच्याही मान्यतेची बिलकूल जरूर नसून, हा व्यवहार प्रायः सर्वासच रागतः प्राप्त झालेला असतो. ह्या रागतः प्राप्त व्यवहारांना मर्यादा घालण्याच्य हेतूनें चशास्त्रकारांनीं मान्यता दिलेली असते. मान्यता देण्याच्या हेतूनें नव्हे आणि हीमान्यताही प्रवर्तक स्वरूपाची नसून निवर्तक स्वरूपाची असते उदाहरणार्थ, गरीब, श्रीमंत सर्वांचीच घरें लुटणाऱ्या एखाद्या बरेड दरोडेखोराला कोणा साधूनें “निदान गरीबांच्या घरी चोरी करू नकोस” अशा अर्थाचा उपदेश केल्यास त्याचा अर्थ “श्रीमंतांच्या घरी चोरी कर अशी माझी तुला आज्ञा आहे” असा तर नाहीच, पण “श्रीमंतांच्या घरी चोरी केल्यास माझी तुला हरकत नाही” असाही नसून “श्रीमंतांच्या घरी चोरी न करण्यास तुझी हरकत असल्यामुळें श्रीमंतांच्या घरी चोरी करण्यास मी हरकत घेत नाही” (यद्यपि घेऊं इच्छितो) असा आहे. सेंट पॉलनें बायबलच्या नव्या करारांत गृहस्थाश्रमाची परवानगी देतांना “वस्तुतः ज्या संन्यस्त वृत्तीनें मी रहातो त्याच वृत्तीनें तुम्हीहि रहावे अशी माझी इच्छा आहे; तथापि तुमच्या प्रकृतीचा निग्रह मी करणें अशक्य असल्यामुळें ही माझी (निवर्तक अथवा नाइलाजाची) अनुज्ञा आहे, आज्ञा नव्हे; असें म्हटलें आहे हाच अर्थ शास्त्रीय भाषेत सांगावयाचा म्हणजे शास्त्रांमध्ये संसारविषयक ‘विधि’ नसून ‘अनुवाद’ असतो असें म्हणतात. शास्त्रांमध्ये केलेल्या कर्माचा उपदेश आमच्या वृत्तीस अनुकूल असल्यामुळें ‘मिळमिळित’ संन्यासापेक्षां हा ‘दणकट’ कर्मयोग आम्हांस प्रिय वाटणें स्वाभाविक आहे. पण ह्या दणकट कर्मयोगाच्या डोक्यांत शास्त्रानें ‘निष्कामपणाचा’ दणका दिलेला असतो हें मात्र आम्ही विसरून जातो. ‘सविनय कायदेभंग किंवा ‘अहिंसात्मक असहकार’ यांतील विशेषणें अतिशय महत्त्वाचीं असून त्यांच्या योगानें विशेष्याचें मूळ स्वरूप पार बदलून जातें, असें महात्माजी म्हणत असत. तोच न्याय ‘निष्कामकर्माळा’ ही लागू आहे. आमच्या राजस बुद्धीच्या एकाक्ष तर्काला विशेष्यांचें ‘घी’ दिसतें, पण विशेषणांचा बडगा दिसत नाही. निष्काम कर्माचा योग व सकाम कर्माचा त्याग या दोहोंत भाषेचा

काय फरक असेल तो असो, अर्थ एकच आहे. कोणी योगाची भाषा बोलतो कोणी त्यागाची भाषा बोलतो दोघांचे हृदय एकच “साधु दिसती वेगळाले। परी तें स्वरूपी मिळाले” ह्या समर्थाच्याच वचनाप्रमाणे सर्व संतांचा संदेश एकच असून वृत्ति-भेदाने किंवा अधिकार भेदाने भाषेत मात्र फरक रहातो. नाथांसारख्या आदर्श गृहस्थाने संन्यासाची केलेली स्तुति, आणि समर्थासारख्या फकीराने गृहस्थाश्रमाला दिलेली अनुमती ही दोन्ही कां व कशी शोभतात ह्याची कल्पना रसिकांनीच करावी.

पण “एकं साख्यं च योगं च” कर्म योग आणि कर्मसंन्यास ही दोन्ही तत्त्वतः एकच असली तरी व्यवहारामध्ये त्यांची विकृत स्वरूपे एकमेकांच्याविरुद्ध उभी राहत असतात. समर्थ जेव्हां गृहत्याग करून अरण्यायनाच्या तयारीला लागले असतील तेव्हां कर्मयोगाचे विकृत स्वरूप त्यांना म्हणू लागले असेल—“निष्काम वृत्तीने संसारांत राहूनच जनकादिकांनी मुक्ति मिळविली आहे. मुक्तिसाठी संसार सोडण्याची जरूर नसून निष्कामवृत्ति राखावी म्हणजे झाले. अरण्यवासाने मुक्ति मिळत असती तर वाघसिंहांना कां मिळू नये. जेथे विकार होण्याचा संभव आहे तेथे राहूनही वृत्ति निविकार राखणे ह्यांतच खरे शौर्य आहे. संसारांतून पळ काढण्यांत काय पराक्रम?” असले अनेक बुद्धिवाद समर्थांच्या कानीं आले असतील. त्या सर्वांना त्यांनीं सरळ जबाब दिला असेल कीं,— “निष्काम कर्म—योग हीच निर्भयतेची परम भूमिका असू शकेल. पण निष्काम कसे व्हावे हाच माझ्यापुढे प्रश्न आहे. निष्कामत्वाचा परिस हाती लागल्यानंतर कर्मयोगाच्या लोखंडाचे सोने होऊन जात असेल. पण हा परिस मिळेपर्यंत लोखंडाचा संग्रह मी कोठे बाळगत वसू ? आधी शुभमंगल आटपून मग सावधान होण्याच्या उपद्व्यापापेक्षां, आधीं सावधान होणे मला तरी बरे वाटते.”

संन्यास आणि कर्मयोग ही दोन्ही संपूर्ण जीवनाची सारख्याच महत्त्वाची अंगे आहेत. संन्यास हें जीवनाचे शास्त्र म्हटल्यास योग म्हणजे जीवनाची कला असे म्हणता येईल. शास्त्रावाचून कला आंधळी व कलेवाचून शास्त्र लंगडें असल्यामुळे ‘संन्यास—योग—मुक्तात्मा’ संन्यास व योग ह्यांचा समुच्चय, हा गीतेनें जीवनाचा आदर्श ठरवला आहे. “अभ्यास-वैराग्याभ्यां तन्निरोधः” ह्या योगसूत्रांत अभ्यास आणि वैराग्य ही जी मनोजयाची दोन साधनें सांगितली आहेत, आणि गीतेतही ज्यांचा अनुवाद केलेला आहे (गी. ६-३५) ती संन्यास आणि कर्मयोग अशाच अर्थाची आहेत. वैराग्यानें प्रतिकूल प्रकृतीचा त्याग होत असल्यामुळे त्याचे स्वरूप निवर्तक, अकरणात्मक किंवा संन्यासरूप असते. परमार्थाच्या प्रवासांतिल सर्व अंतराय दूर करण्यास ह्या वैराग्यरूप संन्यासाचा उपयोग होतो. पण हे अंतराय दूर केल्यानंतर पुढील रचनात्मक कार्याच्या दृष्टीनें अभ्यासाचा कर्मयोग अवश्य असतो. वैराग्यानें शेत बेणन काढल्यानंतर अभ्यासाने त्यांत नवोन बीज रोपण होतें. ह्या अभ्यासाला समर्थांनीं विवेक अशी संज्ञा दिली असून,

ह्या विवेकावाचून ‘नुसते वैराग्य हेकांडपिसें’ असल्यामुळे “विवेक आणि वैराग्य तेंच जाणावे महद्भाग्य” असें मोक्ष-श्रिया-विराजित पुरुषाचे त्यांनीं वर्णन केले आहे. अभ्यास—वैराग्य किंवा समर्थांच्या भाषेत विवेक—वैराग्य, ह्या दोन पंखांच्या साहाय्यानें संसाराच्या घटचांतील जीव परमार्थाच्या आकाशांत उंच उडू शकतो. पण संन्यास आणि कर्मयोग साधकाच्या दृष्टीनें परस्पर पोषक असले, तरी व्यवहारांत वैराग्यरूप संन्यासाला कर्मयोगाच्या विकृत स्वरूपाशीं लढण्याचे अनेक प्रसंग येत असतात. उलटपक्षीं, अभ्यास—रूप कर्मयोगालाहि पुष्कळ वेळां कर्मसंन्यासाच्या विकृत स्वरूपाबरोबर झुजावे लागतें. कर्मयोगाचे विकृत स्वरूप व्यवहारांतिल हलकट कर्मानाहि मंजुरी देऊन दुराशेचा कर्मयोग करवितें, आणि संन्यासाचे विकृत स्वरूप आळसाला उत्तेजन देऊन निराशेचा कर्मसंन्यास करविते, व्यावहारिकांच्या तमसावृत्त बुद्धीला सर्वच अर्थांचे विपरीत दर्शन होत असल्यामुळे (गी. १८-३२) ह्या माकड-आरशांतून (laughing Mirror) पाहिल्यास कोणच्या ‘विनायकी’ तत्वज्ञानाला ‘वानराचे’ स्वरूप प्राप्त झाल्याशिवाय रहात नाही. माकड-आरशांतला कर्मयोग मनुष्याला अत्युत्साहाने जाळतो, आणि माकड-आरशांतला संन्यास निरुत्साहाने विझवितो. दुरुद्योगी कर्मयोग बहुधा कामाला बसतो, निरुद्योगी संन्यास क्रोधाला बळी पडतो. दोन्ही पक्षांत धोक्याच्या जागा असून त्या टाळल्याशिवाय मनुष्याची प्रगती होऊ शकत नाही. पुरुर्वस कामी, दुर्वास क्रोधी दोघेही मोक्षसुखाला सारखेच वंचित. काम ही कोमल मनोवृत्ति असल्यामुळे तिचा जय करण्यास कठोर वृत्तीचा स्वीकार करावा लागतो. पण कठोर वृत्तीचा (म्हणजे वैराग्याचा) आश्रय करून मनुष्यानें कामावर जय मिळविला तरी तो जय तात्कालिकच ठरतो. कारण सामान्यतः व्यवहारांत काम हा कोमल मनोवृत्तीचे सोंग घेऊन फिरत असला तरी प्रसंग पडेल तसें रूप धारण करण्याचा गुण, किंवा काम-रुपत्व, हेंच त्याचे खरे स्वरूप असल्यामुळे त्याचा कोमल रुपाचा पराजय झाल्यानंतर वैराग्यानुकूल भासणाऱ्या क्रोधाचे रूप घेऊन तो मनुष्याच्या मानगुटीवर बसतो आणि मग त्याला जिकण्याचा पुन्हा उलट दिशेनें प्रयत्न करावा लागतो, असा साधकांचा अनुभव आहे. अशाप्रकारें ह्या ‘काम-रूप दुरासद शत्रूवर जय’ मिळविण्याच्या प्रयत्नांत एक प्रकारें आत्मवंचना होत असल्यामुळे, ह्याला ठार करण्याशिवाय गत्यंतर रहात नाही. (गी. अ. ४३) आणि तसें करण्यास नुसते वैराग्याचे बळ पुरे न पडतां अभ्यासाची मदत घ्यावी लागते. संन्यास आणि कर्मयोग ही दोन्ही शस्त्रे नीट पाजळून ठेऊन, यथासंभव या दोन्ही शस्त्रांचा उपयोग केल्याशिवाय साधकाची साधना यशस्वी होत नाही.

वैराग्याच्या प्रखर शस्त्राने देहगेहाविषयीचा स्नेह छाटून टाकून ह्यापुढील अभ्यासासाठीं समर्थ गोदावरी-परिसरीं दाखल झाले. संन्यासाने सांसारिक कर्म-

योगाचा छेद केल्यानंतर पारमार्थिक कर्मयोगाच्या अभ्यासास प्रारंभ व्हावयास पाहिजे; नाहीतर वर दर्शविल्याप्रमाणे विकृतकर्मयोगाच्या आगींतून निघाल्यानंतर विकृत कर्मसंन्यासाच्या फुपाट्यांत पडण्याचा संभव राहतो. हा संभव टाळण्यासाठी समर्थानीं ह्यापुढे बारा वर्षे उपासनेच्या कर्मयोगाचे अनुष्ठान केले त्यांच्या ह्या बारा वर्षांच्या कार्यक्रमाची आज फारशी माहिती उपलब्ध नाही आणि पुढेही उपलब्ध होण्याचा संभव नाही. कारण गुढ एकांतांतील पवित्र साधनेचो बहिर्मुख इतिहासाला कशी माहिती मिळणार? कंबरभर पाण्यांत उभे राहून गायत्रीचे आणि राममंत्राचे पुरश्चरण या बारा वर्षांत समर्थानीं केले असे सांगण्यांत येते. ह्यापलीकडे जगांस कांहीच माहिती मिळालेली नाही आणि जगास ही माहिती मिळवण्याची मनापासून इच्छाहि नाही. समर्थानीं उत्तर चरित्रांत जें समाज-घटणेचें काम केले त्याचीं वर्णनें आम्हांस मोठीं गोड लागतात. पण ही संघटना करण्याची शक्ति मिळवण्यासाठीं त्यांनीं पूर्वं तयारीचे जे कठोर कष्ट केले त्याचें आम्हांस महत्त्व वाटत नाही.

‘पुण्यस्य फलामिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवः’ मनुष्यास पुण्याचें फळ हवें असतें पण पुण्य मात्र नको असतें, ह्या उक्तीचा प्रत्यय पदोपदीं दिसून येतो. ‘आधीं कष्ट मग फळ’ हा निष्ठुरसृष्टीचा नियम माहीत असूनहि ‘जनाचा लालची स्वभाव’ कष्ट केल्यावांचूनच फलाची अपेक्षा राखतो. समर्थानीं सांगितल्याप्रमाणे “जितुके कांहीं आपणासीं ठावें। तितुके हळू हळू शिकवावे” हें तर ठीकच आहे, पण ‘आपणांसीं मुळीं न ठावें। तोंहे शिकवून टाकावें’ अशी लोकांची उत्कट मनीषा असते. प्रथमतः कोणातरी बापाचा मुलगा बनल्याशिवाय मनुष्य कोणत्याहि मुलाचा बाप होऊं शकत नाही, असा ईश्वरी सृष्टीमधील अबाध्य नियम असला तरी ह्या नियमाला हरताळ फांसून शिष्यत्वाचा अनुभव घेतल्याशिवायच ‘गुरुत्वाची आचार्य पदवी’ मिळवण्यासाठीं आम्हांस उत्कंठा लागून राहिलेली असते. अवधूताप्रमाणे सर्व जगांस गुरु मानल्याशिवाय जगद्गुरुची पदवी मिळणे शक्य नाही. पण ‘जगद्गुरु’ हा समास (‘जग आहे गुरु ज्याचा असा’) बहुव्रीही असला तरी आम्हांस तो (‘जगाचा जो गुरु असा’) षष्ठी-तत्पुरुष हवा असतो. समर्थाना लोकांनीं ‘समर्थ’ संबोधिले तरी ते स्वतःस रामदास या नम्र नांवानें संबोधित असत. आम्हांला ‘समर्थ’ हवें पण ‘रामदास्य नको’ अशी आमची बाष्कळ वृत्ति बनली आहे. आम्हांला कष्टाशिवाय फळ हवें, शिष्यत्वाशिवाय गुरुत्व हवें, उपासने-शिवाय सामर्थ्य हवें, स्वदेशीशिवाय स्वराज्य हवें-असा आमचा हावरा स्वभाव आहे आम्हांला निष्काम कर्मयोग नको, सकाम आळस पाहिजे ‘रघुनाथभजने ज्ञान झालें। रघुनाथ भजनें महत्त्व वाढलें’ असे आपल्या सामर्थ्याचें बीज समर्थानीं स्वतःच सांगितलें आहे पण आम्हांस हें सर्व थोतांड वाटतें.

भक्तिचेनि योगें देव ! निश्चयें पावती मानव ।
ऐसा आहे अभिप्राव । इये ग्रंथीं

असें दासबोधाचें रहस्य समर्थानीं स्वशब्दानेंच ग्रंथारंभीं प्रगट केले असलें तरी तें स्वीकारलें तर पूर्वीचें संत आणि समर्थ यांत काय फरक उरला? जे पूर्वसंतांनीं प्रतिपादन केले तेंच जर समर्थानीं सांगितलें असेल, तर त्यांच्या उपदेशाची ‘अपूर्वता’ ती काय? ग्रंथांमध्ये अपूर्वता काय आहे हें पाहून ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवावें असा अर्थ-निर्णयकुशल मीमांसकांचा सर्व मान्य सिद्धांत आहे. तिकडे लक्ष देतां पूर्वसंतांनीं घातलेले भक्तिमार्गाचें दळणच समर्थ दळत राहिले असतील असें आम्ही कल्पूंच शकत नाहीं. संबंध दासबोधांत अध्यात्माची कटकटच मुख्यतः भरलेली दिसली तरी दासबोधाच्या उत्तर भागांत राजकारणाचा मधून मधून उल्लेख आलेला आहे आणि समर्थानांच्या ग्रंथांतील हा भाग ‘अपूर्व’ असल्यामुळें हेंच त्यांच्या ग्रंथांचें तात्पर्य होय असें आम्ही मानतो. एकदां एका योग्य समर्थ भक्ताला कोणी प्रश्न केला कि ‘समजा दासबोधाचा पूर्वार्ध किंवा उत्तरार्ध कांहीं तरी एकच भाग तुम्हांस मिळेल असें जर ब्रह्मदेवानें जाहीर केले तर तुम्हीं कोणता भाग घ्याल?’ सदर गृहस्थ आपली जबाबदारी समजूं शकत असल्यामुळें त्यांनीं इतकेच उत्तर दिलें ‘मला याचा विचार करावा लागेल, आज मी कांहीं सांगू शकत नाहीं.’ पण प्रायः या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास आम्हांस कांहींच विलंब लागूं नये. आमच्यापैकीं कोणी तर असें स्पष्ट उत्तर देणारे भेटतील कीं “आम्हांला पूर्वार्धहि नको उत्तरार्धहि नको,

राजकारण बहुत करावें। परंतु कळोंचि न द्यावें।

एवढी अर्धीच ओवी लिहून समर्थानीं लेखणी रामप्रभूच्या चरणीं अर्पण केली असती तर अधिक बहार झाली असती. पण पूर्वीच्या संतांनीं घालून दिलेले प्रेम संप्रदायांतील सात्विकतेचें कर्मकांड त्यांच्याही डोक्यांतून पुरतेपणीं जाऊं न शकल्यामुळें,

परपीडेवरी नसावें। अंतःकरण

असले अनत्याचारी वळणाचे चरण लिहून समस्या पूर्ण करण्याची बुद्धि त्यांना सुचली आहे.”

रामोपासनेचा कर्मयोग म्हणजे नुसता दंभ असून राजकीय चळवळीच्या बचावा-पुरता त्याचा उपयोग करून घ्यावयाचा असतो असें आम्हांस वाटत असलें तरी असली ‘धोरणी उपासना’ समर्थाना अभिप्रेत नसून त्यांच्या जिभेवरच नव्हे पण आंतल्या हृदयांत ‘रामोपासना’ हीं अक्षरें कोरलेलीं आहेत, हें त्यांच्या चरित्राचें आणि उपदेशाचें वरवर अवलोकन करणाराच्याहि ठळकपणें नजरेस आल्याशिवाय राहत नाहीं.

नाहीं देहाचा भरवसा । केव्हां सरेल वयसा ।
प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणें ?

अशी ही 'दो दिवसांची' अश्वत्थ वस्ती असल्यामुळें
या कारणें 'सावधान' असावें । जितकें होईल तितुकें करावें ।
भगवत्कीर्तीनें भरावें भूमंडळ ।

ही एकच प्रेरणा समर्थांच्या आत्म्याला झालेली होती, म्हणून
ब्राह्मणमंडळचा मेळवाव्या । भक्तमंडळचा मानाव्या ।
संतमंडळचा शोधाव्या । भूमंडळीं
ह्या उद्योगांत समर्थांनीं आपलें पुढील सर्व आयुष्य खर्च केलें.
कोणास कांहींच न मागावें । भगवत् भजन वाढवावें ।
विवेकबळें जन लावावे । भजनाकडे

अशी त्यांची दीक्षा असे. किंबहुना राजकारणाच्या समसांतहि,
उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें ।
अवकाश कैचा कृत्रिमें । करावयासि ?

असें आपलें राजकारण त्यांनीं सांगितलें आहे. 'कृत्रिम' उद्योग करीत
बसण्याइतकी स्वस्थता आयुष्यांत नसल्यामुळें सर्व उद्योग उपासनेचा सामुदायिक
प्रचार करण्याच्या दृष्टीनें केले पाहिजेत, अशी त्यांची महंतांस आज्ञा होती. स्वतः
परमेश्वराची उपासना करणें हा धर्म म्हटला तर समाजाकडून उपासना करविणें
हें समर्थांच्या दृष्टीनें राजकारण होय.

दीक्षा बरी मैत्री बरी । 'तीक्ष्ण बुद्धि राजकारणीं' बरी ।
आपणासी राखे नानापरी । अलिप्तपणें
अखंड हरिकथेचा छंद । 'सकळांसि लागे नामवेध' ।
प्रगट जयाचा प्रबोध । सुर्य जैसा

ह्या एकापुढे एक आलेल्या दोन ओव्यांकडे पाहिलें म्हणजे समर्थांच्या
राजकारणाचा हेतू आणि स्वरूपांह स्पष्ट होणार आहे. 'रामकथा ब्रह्मांड-भेदून ।
पैलाड न्यावी' हें समर्थांनीं आपलें जीवीत कार्य मानले असून तत्सिद्धार्थ राजकारण
आणि सर्व सावधवृत्ति ही अनिवार्य असल्यामुळें त्यांनीं अंगिकारिली होती: महाराष्ट्र
धर्माच्या विवेचनांत

- (१) मुख्य हरिकथा निरूपण । 'दुसरें' तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्व विषयीं
- (२) हरिकथा-निरूपण । 'नेमस्तपणें' राजकारण ।
वर्तयाचें लक्षण । तें हि असावें

आणि (३) हरिकथा-निरूपण । 'बरेंपणें' राजकारण ।
प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें

अशीं निरनिराळ्याचा प्रसंगीं तीन समानार्थक वचनें आलीं आहेत. तिन्ही
ठिकाणीं राजकारण आणि समाजकारण ह्यांचा 'मुख्य' हेतू रामोपासनेचा
प्रचार हाच मांडला आहे. धार्मिक तत्वांचा समाजांत प्रसार करण्यास कोणाच्याहि
राष्ट्रांत आणि विशेषतः परतंत्र राष्ट्रांत, नुसती शांकरभाष्यें अगर त्यांवरील
प्रवचनें उपयोगी न पडतां, साक्षात् राजकारणांत आणि समाजकारणांत उतरून
लोकांकडून त्यांच्या नित्याच्या व्यवहारांत तीं तत्त्वे आचरवून घ्यावीं लागतात.
उदाहरणार्थ, ज्या समाजांतील लोकांना इंग्रजांत दीड आत्मा आणि अंत्यजांत अर्धा
आत्मा दिसतो, त्या समाजाला 'सर्वा भूतीं देख । एक आत्मा' हें तत्त्व पटविण्यास
सत्याग्रहासारखें धीट प्रयोग किंवा अस्पृश्यता निवारणासारखीं नम्र प्रायश्चित्तें
प्रत्यक्ष करवून घेतल्याशिवाय, नुसती अद्वैताची विद्वतापूर्ण प्रवचनें उपयोगी पडतील
काय ? सर्वसामान्य समाज प्रायः मूर्तीपूजक असल्यामुळें, निर्भयतेचें तात्त्विक,
अव्यक्त, निर्गुण स्वरूप समाजाला शिकविण्यास राजकारणांतीत प्रत्यक्ष,
व्यक्त, सगुण सत्याग्रहाची मूर्तिपूजा करवून घेतल्याशिवाय इलाज नसतो. तसेच
अस्पृश्यता-निवारणाचा लघुरुद्राभिषेक करवून घेतल्याशिवाय 'पंडिताः समदर्शिनः'
असल्या कोरड्या वेदांताचा कांहींच परिणाम होऊं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें-
कर्मणामनारभ्मात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते-नैष्कर्म्याची पूर्वं तयारी म्हणून कर्मयोगाचे
आचरण करावें लागतें, त्याचप्रमाणें कंगाल समाजाला त्यागवृत्ति शिकविण्यास
मर्यादित भोग मिळविण्याची लायकी उत्पन्न करावी लागते. सामान्य लोकांचें
पुण्यपाप बऱ्याच अशीं सुख-दुखांवर अवलंबून असल्यामुळें समाजाला पुण्यवृत्ति
शिकविण्यासाठींच (आणि शिकविण्यापुरतेच) सुख मिळविण्याचा मार्गही
दाखवावा लागतो. पापपुण्याचा प्रश्न सोडविण्यास, प्रायः पोटापाण्याचा सवाल
सोडवावा लागतो. म्हणून स्वार्थी मनुष्य ज्याप्रमाणें, पोटासाठीं सारें ढोंग असलें,
तरी 'पॉलिसी' म्हणून पांडुरंगाचें नांव घेत असतो, त्याप्रमाणें सत्पुरुषांना पोटांत
धर्म असला तरी पुष्कळ वेळां ओटांत राजकारण राखावें लागतें. तथापि हें
राजकारण धर्मप्रचाराचें साधन असल्यामुळें पवित्र राखण्यासाठीं त्यांचा आप्त
असतो, हें 'नेमस्तपणें राजकारण,' 'बरेंपणें राजकारण' असल्या भाषेवरून
स्पष्ट होतें. सारांश, समर्थांचें राजकारण धर्म-प्रचाराच्या हेतूनें प्रवृत्त झालें
असल्यामुळें-आणि रामोपासना हाच समर्थांचा धर्म होता-रामोपासनेशीं नुसतें
अ-विरुद्ध होते असेंच नव्हें पण रामोपासनेला साक्षात् साधक होते. म्हणून,
राजकारणाच्या प्रकरणांत रामोपासनेच्या सामुदायिक प्रचाराचे मार्ग समजावून
सांगणें त्यांना गैरवाजवी किंवा अप्रस्तुत वाटत नाहीं पण "आपण करावें
करवावें । आपण विवरावें आणि विवरवावें । आपण धरावें धरवावें" भजनमार्गासी

हे संतांचे आचारसूत्र असल्यामुळे असल्या लोकसंग्रहांत पडण्यापूर्वी आत्मनिग्रहाचा अनुभव घेण्याकरितां समर्थानीं आपल्या आयुष्यातील जोमाचीं, ऐन उमेदीचीं कर्तृत्वाचीं वर्षे रामोपासनेच्या आत्मिक कर्मयोगाला अर्पण केलीं, आणि शेवटीं ह्या कर्मयोगाकडून आत्मसाक्षात्काराची पावतीहि लिहून घेतली. 'निश्चयाचे बळ' हेंच स्वतःसिद्धफल असल्यामुळे सत्पुरुष बाह्य फळाविषयी अपेक्षा करीत नाहीत.

समर्थानीं रामोपासनेच्या कर्मयोगाचें जें द्वादश वापिक-सत्र आरंभिलें होतें त्याविषयीं सविस्तर माहिती मिळण्यासारखी नसली तरी अनुमानानें कल्पना करणें शक्य आहे. 'नान्यः पंथा विद्यते अयनाय' साधनेच्या भिन्न भिन्न मार्गांचें स्वरूप तत्त्वतः एकच असतें. असा सर्वमान्य सिद्धांत असल्यामुळे, उपासकांच्या कर्म योगाचे (१) तपस् (२) स्वाध्याय (३) ईश्वर-प्रणिधान म्हणजे आत्मसमर्पण अथवा भक्ति, असें तीन विभाग करीत असतात. (योगसूत्र २. १) हीं तिन्ही अंगें उपासनेच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचीं असून, त्यामध्ये तपश्चर्येला प्राथमिक स्थान द्यावें लागतें. कारण सर्व कर्तृत्व शक्तीचें बीज तपश्चर्येचें असतें. 'स तपोऽस्तप्यतास तपस्तप्त्वा । इदं सर्वं असृजत' - परमेश्वरानें तपश्चर्या करून विश्वरचना केली. असें ऋषींच्या प्रतिभेला दर्शन झालें आहे. तसेंच म्हणावयाचें तर परमेश्वरच कशाला, सर्व संसारी माणसेंहि तपश्चर्या करीत असतात. "एतद् वै परमं तपो यद् व्याहितस्तप्यते - संसारामध्ये ज्या अनंत अधि-व्याधि-उपाधिमधून मनुष्यास पसार व्हावे लागतें ती हि कांहीं लहान सहान तपश्चर्या नाही. खरोखर टॉलस्टॉयनें म्हटल्याप्रमाणें, ही तपश्चर्या इतकीं भयंकर आहे कीं, ती जर ज्ञानपूर्वक असती तर, तिच्यापुढें स्त्रिस्तादिकांनीं केलेली तपश्चर्या अगदींच अल्प ठरली असती. पण ही तपश्चर्या किती हि घोर असली तरी, तिच्यामागे कांहींच ज्ञान किंवा शास्त्र नसल्यामुळे, असल्या अ-शास्त्र-विहित तपश्चर्येची तामसी श्रद्धेंत गणना करून ह्या तामसी श्रद्धेनें आमरण संमारांत रावणाच्या 'तपस्वी' पुरुषांस भगवंतांनीं 'आसुर-निश्चय' ही पदवी दिली आहे. (गी. १७. ६). ही आसुरी तपश्चर्या जीवनातील सर्व रस सुकवून टाकून शेवटीं स्मशानाचा रस्ता दाखविते ह्याचा प्रत्यय सर्वांस यतच आहे. ह्याच्या उलट साधकाची तपश्चर्या ब्रह्मचर्यादि इंधनांनीं इंद्रियनिग्रहाचा अग्नि पेटवून, शरीरांतोळ कपाय किंवा कचरा जाळून टाकणारी असल्यामुळे, सर्व जीवन सुगंधि आणि पुष्ट करीत असते. ह्या तपश्चर्येचा थोडासा अभ्यास झाल्यानंतर हिला 'तपश्चर्या' कां म्हणावे हेंहि समजनासें होते. पोहण्याचा सराव झाल्यानंतर, ज्याप्रमाणें पोहणें म्हणजे एक मौज आनंद, किंवा विलास होऊन बसतो, त्याप्रमाणें ही तपश्चर्या साधकाला थोड्याशा अभ्यासानंतर आनंदमय वाटू लागते. रोगट प्रकृतीच्या पुरुषास स्वादेन्द्रियाचा संयम करणें जड जात असले तरी, ज्याच्या शरीरांत नैसर्गिक आरोग्याचें स्फुरण खेळत असते, अशा माणसांना मिताहार करणें म्हणजे मोठी इंद्रिय-निग्रहाची बाब आहे.

अशी कल्पनाच होऊं शकत नाही इतकी, ती गोष्ट त्यांना स्वाभाविक होऊन गेलेली असते. अशा माणसांपुढें, 'इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः-' आमची दांडगी इंद्रियें आम्हाला आवरत नाहीत अशी आमच्या आत्म-प्रतीतीची रडगाणीं गाऊन दाखविलीं, किंवा 'स्वभावतो विषय विषयाणि इंद्रियाणि' इंद्रिये स्वभावतः विषयांकडे झुकलेली असतात- 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः' ब्रह्मदेवानें इंद्रियांची तोंडे विषयाकडे वळविलेली आहेत. असली शास्त्र प्रतीतीची वाद्यें वाजविली, आणि जोडीला 'बलवान इंद्रिय-ग्रामो विद्वांसमपिकर्षति-' मोठमोठ्या ऋषींनाहि इंद्रियांनीं लोळविलें आहे. आणि वृद्ध स्मरणें उकरून काढून गुरु प्रतीतीचाच नाच नाचविला; तरी, ह्या गीत वादितृनृत्यात्मक तिहेरी संगीताचा ह्याच्यावर कांहींच परिणाम न होतां, ह्याचें आपलें म्हणणें कायम असतें. कीं, "धरूं लेंकरूं बापुडे दैन्यवाणें," त्याला ही जी गोष्ट साधली, प्रल्हादासारख्या उग्र पुत्रालाहि जिचें भय वाटलें नाही, त्या गोष्टीचा नसता बाऊ करून ठेवण्यांत कांहींच अर्थ नाही" सारांश, पूर्व-दुष्ट अभिरुचीमुळे इंद्रिय निग्रह असाध्य वाटला तरी तो असाध्य खास नाही. नैसर्गिक अभिरुचीच्या माणसाला तो जसा सहज असतो, तसा तो आम्हांस सहज नाही, कष्टसाध्य आहे, इतकेंच फारतर म्हणावें लागेल. शिवाय 'असाध्य तेंचि साधावें' ह्यांतच खरा पुरुषार्थ असल्यामुळे, 'उत्पतति आर्यः पतन्नपि' आर्य पुरुष पडला तरी पुनः चढतो, -इकडे नजर देऊन, प्रारंभी कितीहि कष्ट झालें तरी ते सोसून साधकानें ज्ञानपूर्वक इंद्रिय-निग्रहाची तपश्चर्या केलीच पाहिजे तपश्चर्येनें विषयवासनांचा खडक फोडून काढला म्हणजे अमृताचा जिवंत मधुर झरा हाताला लागतो, म्हणून प्राथमिक परिश्रम करण्यास कोणीहि चुकूं नये.

तपस्, स्वाध्याय, आणि ईश्वरभक्ति ही तीन्ही आत्मशुद्धीचीच साधनें असली, तरी तपानें मुख्यतः शरीर-शुद्धी, स्वाध्यायानें वाक्शुद्धि आणि भक्तीनें चित्तशुद्धि होऊन, शेवटीं सर्वांचा एकच जोर झाला म्हणजे संपूर्ण आत्मशुद्धि होत असल्यामुळे, 'प्राधान्येन व्यपदेशः' ह्या न्यायानें, तप कायिक, स्वाध्याय वाचिक, आणि भक्ति मानसिक असें ठोकळ मानानें म्हणतां येतें. शरीर शुद्धीचें कार्य प्राथमिक म्हटले तरी तें पूर्ण, झाल्याशिवाय वाक्शुद्धीचा अथवा चित्तशुद्धीचा प्रयत्न करूं नये असा ह्या म्हणण्याचा अर्थ नाही. तीन्ही प्रथम एकसारखे चालवावयाचे असतात. वाक्शुद्धीच्या हेतूनें स्वाध्यायाची प्रवृत्ति असल्यामुळे, त्यांत संतवचनांचा श्रवण-मनन निदिध्यासनपूर्वक अभ्यास करणें आणि विशेषतः ऋषींचा अनुभव ज्यांत सांकेतिक रीतीनें थोडक्यांत मुचविलेला असतो, अशा मंत्राचा जप करणें ह्यांचा समावेश होतो. 'उपवास आणि प्रार्थना (fast and prayer)' ही जी दोन साधनें बायबलमध्ये येत असतात, त्यापैकी उपवासाची गणना तपांत केल्यास, (बाह्य) प्रार्थनेचा समावेश स्वाध्यायांत करण्यास हरकत नाही. स्वाध्यायाचें, जपाचें, किंवा प्रार्थनेचेंहि सामर्थ्य केवळ अद्भूत आहे ह्यांत शंका

नाहीं. 'दुसरें कांहीं असो वा नसो, नुसत्या जपानेंच ब्राह्मण्यसिध्द होतें' (मनु. २.८७) असें जपाचें सर्वार्थकारित्व वर्णिलें आहे. 'मनुष्य भाषेच्या सहाय्यानेंच विचार करतो, भाषेशिवाय विचार करणें शक्य नाहीं. किंवा निराळ्या शब्दांत घडा जसा मातीचा बनलेला असतो, त्याप्रमाणें विचार हे भाषेचेच बनलेले असतात;'- असें मानणारा एक पक्ष तत्त्वज्ञानामध्ये प्रचलित आहे. भाषा म्हणजे 'स्पष्टोच्चरित व्यक्त-शब्दात्मक भाषा' असा अर्थ येथें विवक्षित नाहीं. मनुष्य बोलतांना आधीं एकापुढें एक शब्द बोलत असतो आणि त्या शब्दाचें मागून वाक्य बनतें; पण मनामध्ये आधीं वाक्य तयार असतें, आणि बाहेर पडतांना एकदम अखंडरूपानें तें बाहेर निघूं शकत नसल्यामुळें तुकडे तुकडे होऊन शब्दरूपानें तें बाहेर पडतें. ही मानसिक वाक्यात्मक भाषा मनुष्यापाशीं सिद्ध असल्याशिवाय तो विचार प्रकट करूं शकत नाहीं, एवढेंच काय पण मुळीं तो विचार करूं शकत नाहीं, असें ह्या पक्षाचें म्हणणें आहे.

तर्कशास्त्रांत व्यवहाराच्या भाषेहून निराळींच 'विचारांची भाषा' वापरीत असतात. त्या भाषेचा अर्थ विचार प्रगट करण्याची भाषा एवढाच नसून, ह्या पक्षाच्या मतें, विचार करण्याची भाषा असाहि आहे. ह्या मतांचें परीक्षण करणें हा मानस शास्त्रीय तर्काचा विषय असला तरी भाषेचा विशिष्ट परिणाम विचारांवर होतो, एवढा अनुभव व्यवहारांतहि येतो. विचार एकच, पण इंग्रजी शब्दानें प्रगट केला म्हणजे त्याला आंतून व्यापारी वृत्तीचा थोडासा वास येतो; आणि संस्कृत भाषेंत प्रगट केला म्हणजे त्याला आध्यात्मिक स्वरूप येते, असें भाषाशास्त्राच्या सूक्ष्म अभ्यासकांचे म्हणणें आहे. 'मानवधर्म आणि ड्युटीज ऑफ मॅन' ह्यांतील अंतर कांहीं केल्या झालें जात नाहीं. 'शूद्राला वेदांचा अधिकार नाहीं हें उदार तत्व आहे, पण 'शूद्राला वेदांचा हक्क नाहीं' ह्यांत कार्पण्य भरलेलें आहे. 'आत्माथे पृथिवीं त्यजेत्' ह्या वाक्याचें स्पष्टीकरण करतांना, "दुसरे लोक जर अन्यायानें वागूं लागलें तर पुष्कळांच्याच काय पण सर्व पृथ्वीच्या हितापेक्षां आत्मसंरक्षणाचा म्हणजे आपला बचाव करण्याचा नैतिक हक्क बलवत्तर असतो." असें जें गीता रहस्यकारांनीं म्हटले आहे, (गी. २. पृ. ३९९) त्यांतहि भिन्न भिन्न भाषांच्या भिन्न भिन्न स्वभावामुळें होणारा जमीनआस्मानाचा फरक दिसून येतो. सारांश, भाषेचा आणि विचारांचा गाढ संबंध असल्यामुळें, पवित्र विचार अंतःकरणांत येण्यास वाणींत पवित्र भाषा दाखल झाली पाहिजे हें उघड आहे. सांसारिक आईबाप मुलाच्या लहानपणीं 'आई! बाबा! काका, इत्यादि भाषा शिकवीत असल्यामुळें ह्या भाषेच्या साहाय्यानें विचार करावयाचा म्हटला, म्हणजे संसारा पलीकडे जाऊं शकत नाहीं. सांसारिक भाषेच्या जपानें सांसारिक विचार उत्पन्न होऊन संसाराचे संस्कार उत्तरोत्तर दृढ होत जातात.

अशा प्रकारे विशिष्ट जपानें बनलेले संस्कार काढून टाकण्यास तद्विरोधी जप करणें हें साधन अर्थांतच प्राप्त होते. म्हणून व्यावहारिक भाषेविषयीं मौन स्वीकारून विशिष्ट आध्यात्मिक मंत्राचा जप करण्याची सुंदर कल्पना शास्त्रकारांनीं शोधून

काढली असून, तिला अनुसरूनच संतांनीं रामनामाचा महिमा, अतिशयोक्तीचा दोष स्वीकारूनहि, परोपरीनें वर्णन करण्यांत भूषण मानिलें आहे. 'बाबा बाबा, ह्या शब्दाएवजी आत्मा, आत्मा हा शब्द जर लहानपणीं कानीं पडला असतां तर कदाचित् मुलाच्या मनांत आत्म्याशिवाय दुसरा कसलाहि विचार उत्पन्न झाला नसतां हें संभवनीय आहे.

पण हें व्हावें कसें? बापाला वाटतें, "माझे सार्वभौम महत्त्व मी मुलाच्या मनांत कसें ठसवूं? इंग्रजांना वाटतें, आमच्या संस्कृतीशिवाय हिंदुस्थानचें चालणार नाहीं, असें आम्हीं शस्त्रद्वारा, शास्त्रद्वारा, कसेंहि करून हिंदी लोकांच्या मनावर विंबविलें, म्हणजे आमचें राज्य स्थिर होईल." जो तो आपापलें पोकळ महत्त्व स्थापित करण्याच्या हेतूनें प्रयत्न करीत असतो. म्हणून निरंकार ऋषींनीं परमेश्वराची अमर सत्ता चित्तावर ठसविण्यासाठीं 'स्वल्प सोपे फुकाचे' सुटसुटीत मंत्र तयार करून ठेवले आहेत. त्यांचा जप आध्यात्मिक श्रद्धा वाढविण्याच्या दृष्टीनें उपयुक्त व्हावा अशी योजना आहे. शिवाय, भाषेवाचून विचार होऊं शकत नाहीं, हें तत्त्व जरी कित्येकांस संमत न झालें, तरी भाषेशिवाय कोणचाहि बुद्धिपुरस्पर आचार होऊं शकत नाहीं, हें मात्र बहुतेकांस मान्य आहे असें दिसतें. 'मला लेख लिहावयाचा आहे' ही भाषा मनांत प्रथम तयार झाल्याशिवाय, 'मला लेख लिहावयाचा आहे' हा अव्यक्त विचार उत्पन्न होण्यास हरकत नाहीं असें मानलें तरी, ह्या विचाराला मानसिक वाक्यात्मक भाषेचें स्वरूप प्राप्त झाल्याशिवाय मी लेख लिहिण्याचें व्यक्त कर्म करूं शकत नाहीं. विचारांचा उगम अव्यक्तांतून होत होत असून आचार व्यक्त सृष्टीत व्हावयाचा असल्यामुळें अव्यक्तांतून व्यक्तांत येण्याच्या मधली भूमिका-जिला योगाच्या भाषेंत 'अर्धनारी नटेश्वर' अशी संज्ञा आहे-वाणीची समजली जाते. वाणी ही कांहीं अंशी व्यक्त आणि कांही अंशी अव्यक्त अशी असल्यामुळें, विचार आणि आचार ह्यांच्यामधील सांख्यीचा योग्य दुवा होऊं शकते. म्हणून 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत्' - प्रजापतीनें 'भू:' असा शब्द उच्चारिला आणि भूमीची उत्पत्ति केली- असें श्रुतींत सांगितलें असून, तदनुसार 'वैदिक शब्दापासून देवादिक जगताची उत्पत्ति झाली' असें सूत्रकारांचें मत आहे (ब्रह्मसूत्र १.३.२८). आणि व्यवहारांतहि सुतार, कपाट तयार करण्यापूर्वीं 'कपाट' शब्दाचें (म्हणजे एका अर्थानें कपाटाच्या आकाराचें) स्मरण करून मग कपाट तयार करतो असा अनुभव आहे. आणि 'काशीस जावें नित्य वदावें' ह्या म्हणींतहि त्याचेंच प्रतिबिंब दिसून येत आहे. अशा रीतीनें वाणीचा विचाराशीं आणि आचाराशीं नित्य संबंध असल्यामुळें कोणचाहि साधन-मार्ग स्वाध्यायावाचून पुरा होत नाहीं. व्यवहाराविषयीं यावच्छक्य मुनि-वृत्ति स्वीकारून, स्वाध्यायाची किंवा जपाची संतत धार सुरू झाली म्हणजे, वाणीचे सर्व दोष धुतले जाऊन तिच्या ठिकाणीं 'यद् यदेव वदति तद् तद् भवति' - जें जें बोलिले तें तें होईल- असें दिव्य, अमोघ वीर्य उत्पन्न होत असेल अशी कल्पना करणें अशक्य असू नये.

तपानें शरीर-शुद्धी आणि स्वाध्यायानें वाक्-शुद्धी करण्याच्या प्रयत्नाबरोबरच ईश्वरार्पणबुद्धीनें किंवा भक्तीनें चित्त-शुद्धि करण्याकडे लक्ष नसेल, तर ह्या शरीर-शुद्धीला किंवा वाक्शुद्धीला शुद्धीचें स्वरूप न राहतां, सिद्धीचें स्वरूप यऊन

ह्या सिद्धि, उपासनेला नेहमीच साधक न होतां विघ्नरूप होण्याचाहि सभव असल्यामुळे, 'जो जो प्रयत्न रामाविण । तो तो दुःखासि कारण' ह्या समर्थोक्ती-प्रमाणें, शेवटीं जगताच्या दुःखाचें कारण होत असतात. 'तपः-स्वाध्यायनिरत' हें विशेषण ऋषीप्रमाणेंच, पुष्कळ राक्षसांनींही प्राप्त करून घेतल्याचें दिसून येतें. वाल्मीकीनें रामायणांत मारीच आणि सुबाहु ह्या राक्षसांविषयीं बोलतांना, "मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ" असें वर्णन केले आहे. तपस्वी आणि स्वाध्याय-संपन्न अशा पुष्कळ विभूति, जगताच्या क्षयासाठीं आजपर्यंत निर्माण झालेल्या आहेत. म्हणून चित्तशुद्धीच्या भक्ति-योगाशिवाय उपासना पूर्ण होत नाही हें तर काय, पण आधीं उपासनाच होत नाही. नुसत्या तपाला 'अविद्या' आणि स्वाध्यायाला 'विद्या' अशा संज्ञा देऊन 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेद उभयं सह' ह्या ईशावास्योपनिषदांतील वाक्याचा 'विद्या आणि अविद्या ह्यांसह त्याला (म्हणजे ईश्वराला) ओळखले पाहिजे, असा कोणी अर्थ केल्यास तो मननीय होईल, ह्यांत शंका नाही. भागवतातहि 'नैष्कर्म्यमप्यच्युत-भाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम्" - ईश्वरार्पणबुद्धीच्या किंवा भक्तीच्या अभावीं निष्काम - कर्म अथवा ज्ञानहि फुकट आहे, - असें म्हणण्यांत तप आणि स्वाध्याय ह्यांच्या जोडीला ईश्वराविषयींचें प्रेम अवश्य असलें पाहिजे हाच अर्थ सुचविला आहे. 'निष्काम कर्म' आणि 'ईश्वरार्पणपूर्वक निष्काम कर्म' ह्यांमध्ये पुष्कळांना कांहींच फरक दिसत नाही. पण 'तुला जर ईश्वरार्पण-पूर्वक कर्म करणें कठिण वाटलें तर निष्काम कर्म कर' (गी. १२. ११), असें भगवंतांनीं म्हटलें असल्यामुळे त्यांना ह्या दोहोंत फरक वाटत आहे हें स्पष्ट आहे. आणि समर्थानींही 'चळवळीचें सामर्थ्य' कबूल करून, तिच्या मुळाशीं 'भगवंतांचें अधिष्ठान' पाहिजे, असें म्हणण्यांत निष्काम कर्मयोग झाला तरी तो भक्तिपूत असावयास पाहिजे, असें दर्शविले आहे. 'कष्टचि नाही तें निष्कळ' हा नियम प्रपंचांत आणि परमार्थांत सारखाच लागू असल्यामुळे, तपश्चर्येच्या कष्टावर समर्थानीं जरी वारंवार जोर दिला आहे, किंवा 'प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ति' हें स्पष्ट असल्यामुळे, 'अखंड एकांत सेवावा । ग्रंथ मात्र धांडोळावा, 'विवरलेंचि विवरावें। वाचिलेंचि वाचावें,' इत्यादि प्रकारें स्वाध्यायाविषयीं आग्रह राखला आहे, तरी शेवटीं, 'रामेविण जे जे आस । तित्कीं जाणावी नैराश' हा त्यांचा विश्वास असल्यामुळे

आयुष्य हेचि रत्नपेटी । माजीं भजनरत्नें गोमटीं ।

ईश्वरीं अर्पनियां लुटी । आनंदाची करावी

असा ईश्वरार्पण - बुद्धीच्या भक्ति - योगावर त्यांचा शेवटचा हवाला आहे.

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' - ब्रह्ममार्गातील प्रवासी देव-ऋण पितृ - ऋण आणि ऋषि - ऋण अशीं तीन ऋणें डोक्यावर घेऊन जन्मास आलेला असतो - असें म्हणत असतात. ब्रह्मचर्यादि तपानें पितरांचें ऋण, स्वाध्यायानें ऋषी - ऋण, आणि ईश्वरभक्तीनें देव - ऋण फेडले जातें, असें उपासनेच्या ह्या त्रिविध कर्मयोगांत ऋण-मोचनाचें सामर्थ्य आहे. ब्रह्मचर्यादि तपश्चर्येनें रजोगुणाचा रंग फिका पडतो, स्वाध्यायानें तमोगुणाचा अंधार मावळतो,

ईश्वर - भक्तीनें सत्वगुणाचा डोळे दिपवून टाकणारा प्रकाश सौम्य होतो, असे हे त्रिगुणाविरुद्ध तीन मोर्चे उभे केले आहेत हे तीन्ही मोर्चे लावून बारावर्षपर्यंत समर्थानीं जें सतत युद्ध चालविलें होतें त्याची कल्पना त्यांच्याच शब्दांनीं देणें बरें -

भेदाचा मडघा मोडला । अहंकार सोडून पाडिला ।

पार्यीं धरून आपटिला । संदेह - शत्रु

विकल्पाचा केला वधु । थापें मारिला भव - सिंधु

सकळ भूतांचा विरोधु । तोडून टाकिला

भव - भयासि भडकाविलें । काळाचें टांगें मोडिले ।

मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्म - मृत्यूचें

'युध्यस्व विगत - ज्वरः' ही भगवंतांची आज्ञा स्मरून, समर्थानीं 'अंतर्बाह्य जग आणि मन' ह्यांच्याशीं सतत बारा वर्षेपर्यंत रात्रंदिवस झगडा चालविला आणि शेवटीं मृत्यूचें मस्तक फोडून त्याच्यापासून मिळविलेल्या लुटीच्या अक्षय ठेव्यांतून स्वतःची तीन्ही ऋणें तर फेडलींच, पण इतरांचीहि ऋणें फेडण्यास मदत करून, 'जीव दरिद्री असल्यात नृपति केले' ! समर्थानीं जेव्हां शरीराला तपश्चर्येच्या गोदावरीत खडें राखून, यमुनेच्या पाण्याचें अनुकरण करणाऱ्या रामाच्या सांबळ्या मूर्तीवर त्याच्याच नामाच्या जपानें वाक् - संयमरूप यमुनेची सतत धार सोडून वाचिक अभिषेक केला असेल, आणि त्याबरोबरच राम-भक्तीच्या विश्व-पावनी गंगेत मनानें अखंड विहार केला असेल, त्यावेळीं लोकोक्तीतील कुंतीनें ज्याप्रमाणें कर्णास उद्देशून म्हटलें, त्याप्रमाणें समर्थांची माता - किंवा मायादेवीहि - त्यांना उद्देशून, 'गंगे गोदे यमुने माझा नोहे तुझाचि हा बाळ' असें म्हणाली असेल ह्यांत शंका नाही. समर्थानीं स्वतः ह्या त्रिविध उपासनेच्या त्रि-पथगत मनमुराद स्नान केलेंच, पण जे कचरट स्नान करण्यास भीत होते त्यांनाहि स्नान घातलें ! - सो अस्नातुन् अपारयत् स्वस्ति (ऋग्वेद २.१५.५) । 'तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासि' असा न्यायच असल्यामुळे त्यांनीं स्वतः तरून इतरांसहि तारण्याचा प्रयत्न केला, ह्यांत कांहीं विशेष नाही. पण स्वतःला तरतां येत नसूनहि आम्ही इतरांना तारण्याची आकांक्षा बाळगतां, हा आमचा विशेष आहे. आत्म-संग्रहाकडे लक्ष न देतां लोकसंग्रहाची हाव बाळगण्याचा आवुनिक समाजाला एक रोग जडठा आहे ह्या रोगापासून दूर राहून समर्थानीं आत्म-निग्रहाच्या कर्म-योगावरून आपली दृष्टी चळू दिली नाही. वस्तुतः आत्म-निग्रह आणि लोक-संग्रह अशीं दोन निरनिराळीं कामे आहेत ही कल्पनाच बरोबर नाही. 'मला आतां दिवा लावणें आणि अंधाराचा नाश करणें अशी दोन कामे करावयाची आहेत' ह्या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? दिवा लावला म्हणजे ज्याप्रमाणें अंधकाराचा नाश आपोआप होत असतो, त्याप्रमाणें मनुष्यानें आत्म-निग्रहाचा अभ्यास यशस्वी केला म्हणजे हा आत्म-निग्रहच पुढील लोक-संग्रह कसा करावयाचा ते पाहून घेतो, त्याची चिंता मनुष्यास करावी लागत नाही. समर्थानीं अभ्यासाच्या प्रकाशांत आत्म-परीक्षण करण्याकडेच आपलें सर्व लक्ष एकाग्र करून प्रथम आत्मशुद्धीचें माप पदरांत पाडून घेतलें.

पण हा आत्मशुद्धीचा कर्म-योग पूर्ण झाला (असें वाटलें), तरी ही पूर्णता सापेक्ष असल्यामुळे, तिच्या दृढीकरणासाठी पुढें बाह्य स्वरूपाचा कर्मयोग आचरावा लागतो. आयुष्यातील पहिल्या, अनंदमय समजल्या जाणाऱ्या बाळपणांतच, समर्थांच्या कुशाग्र बुद्धीला संसाराच्या दुःखमयत्वाचें 'अनुमान' झाल्यामुळे पुढील 'प्रत्यक्ष' अनुभवाची जरूर न राखतां त्यांनीं वैराग्यानें घरावर लाथ मारून एक तप अभ्यासाच्या त्रिविध कर्मयोगांत खर्च केलें, आणि रामोपासनेनें चित्ताची प्रसन्नता, संपादन केली. पण ह्यापुढें स्थावर कर्मयोगानें मिळविलेली ही चित्ताची प्रसन्नता, जंगम कर्मयोगानें दृढ आणि निर्भय करण्याची जरूर असल्यामुळे, आणखी बारा वर्षे समर्थांनीं सर्व भरतखंडांत तीर्थयात्रा केली. आत्म-परीक्षणानें ठरविलेले सिद्धान्त विश्वनिरीक्षणानें पडताळून पहावयाचे असतात. त्याशिवाय 'यथा पींडे तथा ब्रह्मांडे' असा पिंड ब्रह्मांडांमधील अद्वैताचा अनुभव येऊं शकत नाही. म्हणून, 'पूर्णम् इदम्' - हें (ह्मणजे आंतलें जग) पूर्ण आहे-असा अनुभव आल्यानंतर, 'पूर्णम् अदस्' - तें (म्हणजे बाहेरचें जग) पूर्ण आहे- हा अनुभव घेण्यासाठीं समर्थांनीं उषड्या डोळ्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर बारा वर्षे पायीं प्रवास केला. आधीं स्वतःच्या हृदयांतील बैठका ब्रह्माचा अनुभव घेतल्याशिवाय विश्वांतील धांवत्या ब्रह्माच्या पाठीं लागणारांस 'उगेंचि वणवण हिडोनि। काय होतें' असा समर्थांचा सवाल आहे. म्हणून आंतली बैठक स्थिर केल्यानंतर समर्थांनीं ब्रह्मांडाचा शोष करण्यास सुरुवात केली. आणि 'आचमन-प्रवृत्तस्य पिपासाऽपगमवत्' - आचमन करीत असतां तहान हि भागते - ह्या न्यायानें लोक-संग्रहाचें हि कार्य ह्या आध्यात्मिक-प्रवासांत अनुषंगानें साध्य झालें. पण 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये'- योग्यांचीं सर्व कर्म आत्म-शुद्धीच्या हेतूनें प्रवृत्त झालेलीं असतात- असा शास्त्रीय सिद्धांत असल्यामुळे, समर्थांचा मुख्य हेतु लोक-संग्रहात्मक होता, असें मानणें गैर आहे. लोक-संग्रहाचें कार्य अनुषंगानें होत होतें, आणि भूत-दयेच्या दृष्टीनें तें त्यांना अनिष्ट हि वाटत नव्हतें, अशा अर्थानें हा त्यांचा आनुषंगिक किंवा गौण हेतु होता असें म्हणतां येईल. मनःशुद्धीच्या हेतूनें केलेल्या धर्म-स्तानानें ज्याप्रमाणें शरीर-शुद्धी आपोआप पदरांत पडते, पण शरीर-शुद्धीच्या हेतूनें केलेल्या आरोग्य स्नानानें मनःशुद्धि होतेच असें नाही; त्याप्रमाणें आत्मशुद्ध्यर्थ केलेल्या कर्मांनीं लोक-संग्रह सिद्ध होत असला तरी लोक-संग्रहार्थ केलेल्या कर्मांनीं आत्म-शुद्धि होईलच, असें म्हणतां येणार नाही. उलट, कधीं कधीं अहंकार वाढण्याचा मात्र संभव राहिल. म्हणून लोक-संग्रह हा संतांच्या कार्याचा (आनुषंगिक) परिणाम असला तरी तो त्यांचा हेतु नव्हे. पण हेतु नसला तरी त्यांच्याकडे त्यांचें लक्ष नसतें-किंवा कमी असतें-असें हि नाही. पण हा कांहींसा जटिल मुद्दा असल्यामुळे ह्याचा विस्तरपूर्वक खुलासा करणें जरूर आहे.

सज्जनगड पत्रिका

सज्जनगड पत्रिकेला निघून ५ वर्षे झाली. सज्जनगड पत्रिके-
मुळे समर्थ श्री रामदास्वामीसंबंधी निरनिराली माहिती आपणाला
देण्यांत येत असते. त्याचप्रमाणें सज्जनगड येथें कोणकोणत्या
सुधारणा झाल्या अगर होत आहेत हे आपणांस ह्या पत्रिकेद्वारें
कळविण्यांत येतें.

पत्रिकेची वर्गणी अवघी दोन रुपये आहे. ती मनीआर्डरीनें
पाठवावी. जोड अंक ३ रु.

पत्ता :—व्यवस्थापक १९० मंगळार पेठ, सातारा.